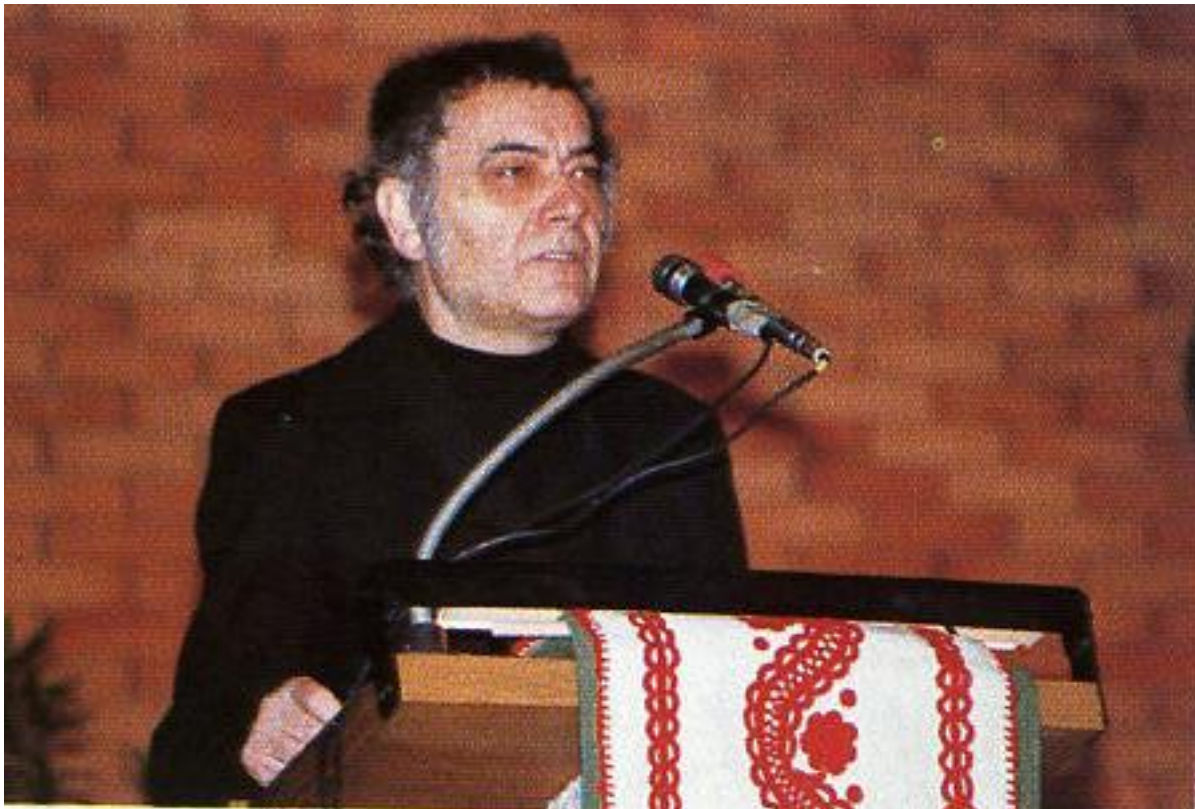

CSOÓRI SÁNDOR - NAPPALLI HOLD (részlet)

Július tizenegyedike, szerda. Minden előzetes terv és elképzelés nélkül kezdtem el írni ezeket a jegyzeteket. Gátlástalanul, lazán, ahogy szellőzködő sétáin magának fogalmaz az ember; vagy ahogy a század első ne 1118. o.gyedében a szabad képezettársítás lávázására bízták rá magukat az automatizmus irányzatának modern írói, költői.

De bármilyen szabadnak érzem is magam írás közben, időnként megtorpanok. Mintha egy bujdosásra kényszerített cenzor kapná el a csuklómat a papír fölött.

Ez történt velem néhány napja is. A zsidóság és a magyarság ismét fölparázsló kérdéseihez

fűztem egy-két megjegyzést. Szokatlan volt, de három-négy mondat meredekebb kapaszkodóján szabályosan fölgyorsult a szívverésem: szabad-e nekem erről a történetileg, politikailag és lélektanilag tragikusan összegubancolódot gondról széljegyzetben beszélnem? Sőt, lehet-e egyáltalán, anélkül, hogy a téma kihantolásával egy időben ne hantolnék ki millió és millió csontvázat: hideg fejjel elpusztított zsidó kisfiúkat, kislányokat, megszégyenített szerelmes nőket, apákat, édesanyákat, osztálytársaimét, akikkel ez a világ már soha többé nem tud elszámolni.

A figyelmeztető hang után rögtön egy másik hang is megszólalt bennem: bármennyire igaza van is Konrád Györgynek, hogy minden zsidó mögött ott van Auschwitz, ott a világ rettenete, megrendülése s néma gyásza, de közben az is igaz, hogy ott van a nagy hatalmú élet is. Ott vannak jelen idejű hétköznapijai, a játékok, a gondok, a félelmek, az unatkozások, a politika tisztátalan indulatai, amelyeket már nemcsak az örök szégyen és döbbenet gyertyafényében szemlélhetünk. Szinte villám csapott belém, amikor éppen Izraelben figyelmeztetett egyik kitelepült barátom a zsidósors fölfoghatatlanul tragikus, ugyanakkor megújulásra képes természetére. Szó szerint ezt mondta: a gyászévtizedek elmúltával a zsidóság lassan kénytelen lesz a legképtelenebb igazságot is elismerni, nevezetesen azt, hogy, ha nem lett volna Hitler, ma nem volna Izrael állam, amely mégiscsak két évezredes vágya volt a zsidóságnak.

Még most, öt év után is félve idézem föl istenkísértő gondolatát, holott tudom, hogy az irgalmatlan élet ismer effajta „igazságokat”.

Amikor a naplóírás közben elbizonytalanodtam, mindez eszembe jutott, s azt gondoltam: szorongásaitól megszabadult közéletünk talán már megengedi, hogy a zsidó–magyar viszonyt ne csupán a vészorszak elűzhetetlen árnyai közé szorulva vitassuk meg, hanem a társadalmi, politikai, sőt újabban már párthatalmi küzdelmek játékszabályaihoz is igazodva.

Rosszul gondolnám? Lehet. Érzek is valamiféle bűntudatra emlékeztető émelygést a gyomromban, melyhez hasonlót akkor éreztem, amikor akarva vagy akaratlanul tilos témákba bonyolódtam és fogalmazás közben oxigénhiányom támadt.

Ha gyűlölet íratta volna velem a múltkori jegyzetet, valószínű, most nem rágódnék rajta, hanem beállnék a nehézfiúk csapatába, vagy a sárdobálókéba, s ha szükség volna rám, még be is zupálnék. De gyűlölet helyett inkább aggodalom, illetve kiábrándulás kerülget. Félek, hogy a történelmi rendszerváltást egy nagy álarcos játék dramaturgiája szerint 1119. o.adjuk elő, amelyben a félreértések és a hazudozások logikája a most formálódó új valóságot is magához idomítja. Hogy miért félek ettől? Azért, mert egy olyan országban, ahol még a magyarságot is zavartan vállalhatta évtizedeken át az ember, ott a magukat zsidóknak vagy zsidóknak is érzők kilétüket csak ugyanilyen zavarodottan vállalhatták. Márpedig a sokáig eltakart arc, a sokáig eltakart lélek nehezen szokja meg a természetes világosságot.

Ha a szerepjátszó felek közt nem hatalmi harc robbant volna ki, bizonyára egy szóval sem érintem a kérdést. De miután az elkövetkező hetekben, hónapokban dől el: kik határozzák meg az új Magyarország arculatát, önképét, stílusát, föltétlenül tisztán kell látnunk a hatalomért harcolók szándékait. Azaz: egymását.

Mi és ők?

Már jegyzetírás közben is éreztem, milyen méltatlan hozzám s az ellentáborba került barátaimhoz is ez a megkülönböztetés, de úgy látszik, elkerülhetetlen, mert válságos időkben mindig a „határkérdések” izzanak föl legelőször, a fölborult status quo érzelmi tényei.

Hazudnék, ha azt állítanám, hogy a zsidók és a magyarok titkos, feszült, már-már mitologizált viszonya csak a rendszerváltozás óta, pontosabban a hatalmi versengés idejétől kezdve nyugtalanít. Időről időre bennem is lobbantak föl olyan indulatok, amelyek tíz-húsz percre elhomályosították az agyamat, fölborzolták az igazságérzetemet, de szerencsére a maguk természetes módján el is csitulnak.

Indulataim eredete – kezdettől fogva – ugyanaz volt. Valamikor a hatvanas évek közepén – egyik napról a másikra – azt hallottam magamról, hogy antiszemita vagyok. Hogy mért vagyok az, senki sem közölte velem, magamnak kellett hát találgatnom. Egyedüli „bűnöm” az lehetett, hogy vonzalmaim engem Illyéshez, Németh Lászlóhoz s Veres Péterhez kötöttek. Vagy, hogy elragadtatással emlegettem néhányszor a feketelistán szereplő Fekete bojtárt: Sinka Istvánt. De hát fiatal íróként nagyra becsültem én a kommunista hitével konfliktusba került Benjámin Lászlót és Zelk Zoltánt is, akiket 1955 tavaszán néhány napra még Zámolyra is lecsábítottam, hadd ismerjék meg szüleim világát s az enyémet is, és ha tisztán látják – képviseljék. És hát az Új Hang munkatársaként ki hadakozott nálam lelkesebben a fiatal Orbán Ottó verseiért, és a mindenütt kikoszorózott Mezei András költői próbálkozásaiért? Zsidó? Nem zsidó? Nemcsak hogy nem érdekelt, de fogalmam sem volt ilyesmiről.

Érthető hát, ha a leantiszemitázás engem ugyanúgy mellbe vágott, mintha valakit lezsidóznak.

Egy kitörölhetetlen jelenet ma – harminc év után is – elevenen él bennem.

A humorista Sándor Györggyel sétálok a forgalmas Váci utcán. Áttüzesedve politizálunk, kárhoztatjuk a nagyon sokáig elhúzódó konszolidációs időszakot, amikor a hódmezővásárhelyi múzeum igazgatója oda 1120. o.lép hozzánk, s megkéri Gyurkát, hadd raboljon el tőle három percre. Gyurka erre a rövid időre magára marad az Anna presszó előtti járdán. S mikor három perc letelte után visszalépek hozzá, magából kikelve dühöng.

– Mi történt veled? – kérdem elámulva.

– Semmi, semmi. Úgy se hiszed el.

– Találkoztál egy marslakóval?

– Majdnem – legyint haragosan. – Képzeld, itt ácsorgok, bámészkodom, s egy régi ismerősöm megszorítja a karomat, szevasz Gyurka, mit csinálsz te itt a fizetett naplopók között... Mondom neki: Csoórra várok. Elhúzza a száját: Te – Csoórra? Arra a gyakorló antiszemitára? S erre már ment is tovább, én meg csak kapkodok azóta is a levegő után.

Egy másodpercig én is ellehetetlenülve álltam ott a járda szélén, de mint akinek fordítva működnek a reflexei, elkezdtem vadul nevetni.

– Megőrültél? – bámult rám Gyurka.

– Ellenkezőleg: megvilágosodtam. Ha hiszed, ha nem, ilyen jót még senki se mondott rólam. Eddig csak ködösen voltam antiszemita, de mostantól kezdve már azt is tudom, hogy gyakorló antiszemita vagyok. Ami a magyar észjárás szerint azt jelenti, hogy állok az utcasarkon és verem a zsidókat. Mást ugyanis nem jelenthet, hiszen íróként alig létezem. Állásom 1956 óta nincs, pályatársaim kefelevonatait javítgatom éhbérért, évek óta, a Magvető Kiadónál, nemrég az Iszapesőért megjelenési tilalommal sújtottak, tehát még ha akarnék, se tudnék ártani senkinek. Ezenkívül: nem dorongoltam le senkit írásban vagy szóban. Arról pedig nem kell senkit fölvilágosítanom, hogy a híres Belvárosi Társaság „alapító tagja” vagyok, ahol a rossz nyelvek szerint mindenki urbánus, neomarxista vagy kozmopolita. Ami szabad fordításban azt jelenti, hogy zsidó vagy zsidóbarát...

De ezt a rágalmat is – mint az előbbieket – hagytam elfújni a széllel. A zsidó–magyar kérdést a tehetség, a jellem, az emberi kedvesség s rokonszenv értékeivel forrasztottam össze, s más összefüggésben az ügy nem foglalkoztatott. Azért volt ilyen könnyű a döntés, mert a barátaimban: Konrádban, Orbán Ottóban, András Lászlóban, Vásárhelyi Miklósban, Mezei Andrásban ugyanezt az értékrendet fedeztem föl, nem beszélve Levendel Lászlóról, aki az első pillanattól, 1952 telétől kezdve úgy volt számomra zsidó is és magyar is, ahogy én paraszt voltam és értelmiségi, egy bőrben.

De hiába tettem túl magamat a homályos ráfogásokon, a gyanúsítás újra és újra fölbukkant. A szivárogtatott pletykák után írásban is találkoztam vele. Az én népzenei, néptáncosi, népművészeti buzgalmaimat azzal együtt is, hogy a szürrealizmussal társítottam őket – a hatvanas években többen megkésett parasztromantikának ítélték. Múltsiratásnak, amely a lendületes szövetkezetesítés idején felelőtlen gáncsoskodás. Még olyanok is akadtak, akik azt erősítették rólam, hogy a két háború közötti idők jobboldali népiességét ébresztgetem, amelyről tudnivaló, 1121. o.hogy csizmaszagúan magyar, s amelyet a fasizmus is a lábára húzott. H. M. az Élet és Irodalomban meg is írta a népművészettel, de még inkább a törekvéseimmel kapcsolatos főnntartásait. Írásának az volt a lényege, hogy egyelőre még csak erdélyi bokályokat, népdalokat és fozsarakat gyűjtök, de időszerűtlen s fűledt romantikámból egyenesen következik, hogy rövidesen a családákat is elkezdem gyűjteni. Finom áthallásos utalás volt ez a zsidótörvények idejére, ami teljességgel megbénított.

Eszembe jutott Adorno magas színvonalú elfogultsága Bartók iránt. A németek „népdalkultuszától” eliszonyodva, Adorno Bartók folklorizmusát sajnálatos eltévelyedésnek nevezte. Az őserőt emlegető hatalom előtti meghódolásnak. A náciizmus egyre mérgesedő légkörében, hogyan sejtette volna meg az üldözött filozófus, hogy Bartók a népdalban, a népzeneben nem a hamis betagolódás esélyét fedezte föl Ferenc József vagy Horthy Magyarorszáán, hanem épp a szembefordulás mélyből föltörő szenvedélyét.

Adorno esetében még megértettem az esztétikai érvekbe csomagolt elfogultságot, de H. M.-en

fönnakadtam: miért gondolja, hogy a népzenehez fűződő viszonyom háttérében csakis egy eltorzult ösztönvilág köde gomolyoghat, amelyből egymás után lép elő a nacionalizmus, az irredentizmus, a sovinizmus és az antiszemitizmus.

Máig sajnálom, hogy a neheztelés helyett nem ültem le vele beszélgetni, s nem magyaráztam el neki, hogy szó sincs őserőfakasztásról, családfabolygatásról, se turáni összeesküvésről. Pedig mi mindent tisztázhattam volna akkor! Szellemi önéletrajzom egyik megvilágosító fejezetét oszthattam volna meg vele!

Hol is kezddhettem volna ezt, a mindmáig megíratlan fejezetet?

Talán Jancsó és Hernádi filmjénél: a Szegénylegényeknél. Mindenképpen az 56 utáni korszak legemlékezetesebb gongútése volt nekem ez a film. Az első nagy metaforikus vagy allegorikus alkotás, amelynek ugyanazt a szerepet kellett volna az ötvenhat utáni közéletben betöltenie, mint a szabadságharc leverését követő időkben A madár fiaihoz című Tompa-versnek vagy Arany A walesi bárdokjának. De furcsa módon: a betyárok összefogdosásából és megtörötésükből az alkotókat is és a filmet értelmező közönséget is mindenekelőtt a hatalom démonitása izgatta: a Ráday Gedeon arcából felénk tekintő kádári megbízott arca, a betyárokat fölmozsolók tekintetéből pedig az ötvenhatos forradalmárokat kivégeztető vérbíróké.

Pedig a film-allegória mélyebb rétegeiben másról is szó volt: a nemzet és a magyarság legújabb kori átveréséről. Tudata és önérzete teljes megtöréséről. Erről azonban még csak suttogva sem beszélt senki. Hogyan is beszélt volna, amikor a nemzet emlegetése ez idő tájt egyszerre idézte föl a Horthy-korszakot és a nemzetilobogós októberi forradalmat.

Amikor rádöbbsentem erre a hiányra, erre a történelmi elhallgatásra, megértettem, milyen föladat vár rám a továbbiakban. Utólag is megnyugtathatom finnyásabb értelmiségi barátaimat: nem a közhelyszerűen 1122. o.emlegetett váteszi szerepre készültem, hanem arra, amire Kazinczy, Csokonai, Arany

és Kosztolányi vállalkozott, amikor a nyelv „pártjára” állva, a nemzet legbensőbb értékeit védte. H. M.-nek is elárulhattam volna, hogy a hatvanas években a népművészet, a népdalok, a balladák, népzeneink világa nekem szóról szóra ugyanazt jelentette, mint nagy elődeimnek a nyelv. A magunk keresésének nélkülözhetetlen szimbólumát. A minden magyart: a leverteket és a szétszórtakat összekötő érzékeny idegszálat. Mi tagadás, ha a nemzet történelmi és filozófiai kérdéseiről szabad viták folyhattak volna már akkoriban, valószínű, hogy Illyés- és Németh László-követőként a negyvenötben, a negyvenkilencben s az ötvenhatban földre vert magyarság egyik fölmosdatója leszek. Nem holmi magyarázkodásból, hanem szükségből. Nemzet, nemzet – hallottam folyton a méltatlankodó megjegyzéseket: – mi az? Érték vagy csak üres szónoklat? Úgy beszéltek róla a „nemzetietlen nihilisták és szocialisták”, mintha nem is a történelem nagy találmánya volna: valami, ami az évszázados csetepatékban kikristályosodott, hasonlóan az anyanyelvhez. Vajon miért van szükség annyi nyelvre, amikor a legcélszerűbb egyetlenegy lenne?

Azok, akik így gondolkodtak, oly távol álltak a magyar történelem „néma nyelvétől”, mint akik kőnek születtek. A múlt századi történetírónk, Szalay László valamelyik Bethlen Gáborról készült rajzon észreveszi a fejedelem szája körüli keserű vonást, amely szerinte, mármint

Szalay szerint, a szétszaggatott haza egyesíthetetlensége miatt vésődött rá a fejedelem arcára. Igen, valami efféle titkos és néma vonásban él a nemzet szelleme tovább, nem csak az elfehéredve énekelt himnuszokban.

De hát ki tudott volna ilyen metafizikai finomságokról beszélni nemzeti ügyben, amikor a népesedési és a határon túli magyarság gondjainak a fölemlítésére már azonnal ránk rogyasztották az eget.

1974-ben egy írószövetségi vitában Czine Mihály, Fekete Gyula, Nagy László, Sánta Ferenc és én hevesen összezsúptunk a hivatalos hatalmat képviselő Pándi Pálékkal. Véletlenül úgy adódott, hogy a vitában egymás után soroltam föl E. Fehér Pált, Pándit és Rényi Pétert. Másnap már egész Budapest, az „újnépiek és az újnemzetiek” lázadásától visszhangzott. Nem a butaság, nem a hatalom és nem is a nemzeti érzéketlenséget támadó ellenzéket fedezték föl bennünk, hanem a fajgyűlöletet. „Zászlót bontottak az antiszemiták! Kimutatták végre a foguk fehérét!”

Napokig agyonsújtottan kóvályogtam a városban: hogyan lehet bűnös az ember büntelenül? A pusztá létével? Hogyan és meddig? Hetedíziglen, mint a Bibliában? Mért gondolja a zsidóság jelentős része, hogy a nemzet elveszített önérzetének a visszaszerzése föltétlenül őellene irányul? A vészorszakban átélt tragédiáját éli újra, vagy a hatalomban való komoly részesedését félti? Mi homályosítja el az esztét annyira, hogy nem veszi észre: a végzetes bűnök hierarchiájában az is bűn, ami 1956. november 4-e után a magyarsággal történt! A tankok, a kivégzések, a 1123. o. sterilizált nemzeti szellem! Sőt az is, ami az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki, a kárpátaljai magyarságot sújtja. A zsidóság kisebbik része persze tudta ezt, de a többség – érzékelhetően – jobban örült a kádári biztonságnak, háttérben a szovjetekkel, mintha önállósult magyarok országlása kezdődött volna el 56-ban. Hiszen a magyarok „betegesen kielégületlen nacionalizmusa”, szovjetellenessége közvetetten vagy akár közvetlenül is a vészorszakban halálra sebzett zsidóság ellen fordítható.

Ha volt huszonkettes csapda-helyzet, ez az volt! Kivágni, sajnos, nem tudtam belőle magamat, de valamit akkor értettem meg végérvényesen. Ez pedig az, hogy a filozófiailag és történelmileg rosszul megnevezett valóság előbb-utóbb visszarúg.

1945-öt az általános szóhasználat fölszabadulásnak nevezte. Megszállásnak soha, legalábbis nyíltan nem. Holott 1945 egyrészt valóban fölszabadulás volt, másrészt megszállás. Egyszerre, egyidejűleg mind a kettő. A zsidóság örök hálát érezhetett a szovjet hadsereg iránt, amely a haláltáborokból kiszabadította. A magával már többszörösen meghasonlott magyarság érezhetett-e mást, mint újabb megszállást, megsemmisülést, szégyent? Április 4-e mögött nemcsak egy új Világos komorlott föl, de egy újabb Trianon is, ami jaltai megalapozással, a párizsi békeszerződésben, sztálini akaratra be is következett.

Fölszabadulás, ami ugyanakkor megszállás is? Egy modern regényhős talán képes rövid ideig ilyen tudathasadásos állapotban élni, de egy nép aligha. Valamelyik résztudatnak el kell fojtania a másikat, ami viszont mélylélektani földrengéseket készít elő.

Amikor – többszöri hátrafordulás után – ezt a negyvenötös helyzetet sikerült megértenem, akkor

mérhettem csak föl igazán a bibói akarat és erkölcs nagyságát. Kortársai közül szinte egyedül csak ő értette meg, hogy ha a meghasonlós magyar valóságot nem tudjuk kellő időben drámai, illetve katartikus valósággá átváltoztatni, féligazságok erkölcsé és mindenfajta tévhit zülleszt majd szét az életünket.

Ahhoz persze, hogy Bibó teljesítménye ne pusztán szellemi tünemény maradjon, hanem történelmi erővé alakuljon, köztulajdonná kellett volna válnia. Például a zsidókérdésről írt tanulmányainak legalább százezres példányban kellett volna megjelenniük, mert a magyarság csak így tudott volna önmagával szembesülni.

Rákosiéknak azonban nem az igazságra és a megtisztulásra volt szükségük, hanem a bűnre. Kilencmillió bűnös magyarra, mivelhogy a megvádolhatók fölött mindig könnyebb és indokoltabb is uralkodni.

Az elmulasztott szembenézést és katarzist, a zsidó–magyar viszonyban is az 1956-os forradalom végezte el. A hatása azonban csak addig tartott, ameddig a forradalom. Később csak egyének vagy baráti közösségek tudták rövidebb-hosszabb ideig egymásban föloldani az irtózatot.

Az 1977-es Chartát egyéb megfontolások mellett azért is írtam alá, mert olyasfélét sejtettem, hogy az emberi s vele együtt a nemzeti, a 1124. o.nemzetiségi jogokért indított küzdelemben 1956, 1968 után ismét egymásra találhatunk.

Tíz nehéz, de fölszabadult, boldog év az ellenzéki harcokban! A Charta aláírása után a Bibó temetése, a Bibó-émlékkönyv, a monori találkozó, a közösen szervezett tüntetések, a közös kiállítás. Durayért – külön-külön, de együtt is azt a hitet erősítették bennem: van politikai üdvösség Magyarországon is! Végre azt éreztem, hogy radikális barátaink elhiszik: a nemzet megújuló eszméje nem a zsidóság s nem is a zsidó származású magyarok ellen szerveződő gondolat, hanem határozott ellenállás az ellehetetlenült szovjet birodalom- és a kádári pártállammal szemben.

Olyannyira megszilárdult bennem ez az érzés, hogy Spiró György magyarokat gyalázó versén épphogycsak néhány percig elszomorodtam. Düh vagy gyűlölet? Még csak az előszelük se érintett meg. A vers megírását mélylélektani elszólásnak, illetve költői balesetnek tartottam.

Akkor hát mi volt mégis a közvetlen kiváltó oka annak, hogy a néhány nappal ezelőtti jegyzetet, ha szorongva is, de megírtam? Hasonló mélylélektani kisiklás, mint Spiróé? Vagy valami más?

Igen, más. Valami évek óta halmozódó keserűség. Valami módszeresen megtervezett lejárató hadművelet. Hisz, amit fél éltemen át csak arctalan és kóbor pletykák suttogásából szűrhettem ki – hogy mi, magyarok, minden tulajdonságunkat megelőzve általában nacionalisták és antiszemiták vagyunk –, azt az utolsó két évben a legrangosabb világlapok rovataiban olvashatom. Feltűnő helyen, kiemelve, harsány címekkel. Különös, de ezek a lapok évtizedekig még csak le sem néztek bennünket; valójában azt se tudták, hogy létezünk, hogy vergődünk és hogy nem mi lovagoljuk-e meg a szélmalmainkat. Újabban viszont már a lelkünk legtitkosabb

zugaiba is neves tudósítót küldenek. A New York Times, a Washington Post, a Le Monde, a Die Presse, a Die Zeit és a társaik lassan-lassan már jobban ismerik gondolatainkat és érzelmeinket, mint jómagunk. Éppen ezért minket már fölösleges is megkérdezni magunkról, mert az árnyalt igazságok nem mindenkinek kedveznének, és csak megzavarhatnák az olvasókat.

Az ember mindaddig kénytelen elfogadni ezt a lapokból ránk esőző végzetet, amíg nem lát bele az esőcsinálás ravaszdi mesterségébe.

Nekem, sajnos, akaratom ellenére is bele kellett látnom.

Az első lakiteleki találkozót mi készítettük elő öten: Bíró Zoltán, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos és én. Az előmunkálatokban igen, de magán a találkozón már nem vehettem részt, mert az amerikai magyarok vendége voltam, s előadásokat tartottam nekik Houstontól Los Angelesig, Chicagótól New Yorkig. A találkozó napján, 1987. szeptember 27-én épp New Yorkban időztem, mert az estemet másnap rendezték meg a házukban Püskiék.

Az est megkezdése előtt egyik barátom elém teríti a New York Times aznapi számát, amely – röviden összefoglalva az eseményeket – arról 1125. o.tájékoztatja a világot, hogy a népinek s nemzetinek

nevezett magyar ellenzékiek egy Duna-Tisza közti kis faluban, Lakiteleken nacionalista légkörű tanácskozást tartottak, amelyre a radikális ellenzék hangadó embereit nem hívták meg.

A beszámoló annyira földült, hogy azonnal föltárcsáztam Budapestet, Bíró Zoltánnal és Für Lajossal akartam beszélni. Mindkettejüknek vadul nekiestem: „Megőrültetek? Mit csináltatok? Nacionalista és antiszemita toborzó lett nagyszerű elgondolásunkból? Ez lehetetlen!”

Az elképedéstől alig jutottak szóhoz: Honnan veszem ezt az eszelős rágalmat? „A New York Times mai számából” – mondtam. „Ez úgy mocskolódás, ahogy leírták” – állították egybehangzóan mind a ketten. „Konrád György ott volt?” – kérdeztem szinte perdöntő kíváncsisággal. „Ott, persze hogy ott, és nagyon okosan föl is szólalt. Kerekedett vita, természetesen arról is, hogy a radikális ellenzék néhány személyiségét miért nem hívták el, de a találkozó főszólama nem ez volt.”

Szavaiktól kicsit megnyugodtam, de korán, mert a történet nem ezzel ért véget. Kiderült, hogy a beszámolót nem Henry Kamm, a lap magyarországi tudósítója írta, ő csak a nevét kölcsönözte a hazai radikálisok egyik legmozgékonyabb vezéregyéniségének, aki – persze – nem volt ott Lakiteleken.

Nincs mit szépítenem a dolgon: ezzel a tudósítással kezdődött el igazán Magyarország legújabb, külföld előtti lejárata, árnyalatlan nacionalizmusunkkal és zsidóellenességünkkel.

A cikk megjelenése óta alig múlik el egy-egy hét, hogy valahol, valakik Svédországban, Svájcban, Ausztriában vagy Amerikában, ne e két torzító lencse alatt figyelnének minket. Még jó, ha száanalommal néznek s nem megvetéssel.

Kinek az érdeke lehetett ez a befeketítő hadjárat? Önmarcangoló magyaroké, akik a sebeiket New Yorkban gyógyíttatják? Vagy olyan magyar állampolgároké, akiket nem a teljes valóság érdekel, és akik az új politikai helyzeten tűzön-vízen át csak győzni akarnak? Tudjuk: Ady is megtehetette volna, hogy Franciaországban vagy Olaszországban házal a magyar nyomorúságokkal, s ott ostorozza buta, helóta népét, illetve szerelmes szép fajtáját, de ő nem rongálni, hanem segíteni akart.

Meggyőződésem, hogy bizonyos idő után a rossz helyzetmegítélés is bűnné válhat. Azok a barátaink, akik politikai tőkének tekintették a mi eltúlzott, sőt tévesen értelmezett nacionalizmusunkat s ennek függvényeként az antiszemitizmust, törököt fogtak. Törököt, amely nem ereszti őket. Hiszen, ha bizonyítani akarták igazukat, az első gyanúsító cikkek után már rágalmazó cikkeket kellett írniuk vagy íratniuk. Ezután pedig föl kellett keresniük az Amerikában és a más országokban működő zsidó szervezeteket, hogy ne csak lélekben támogassák őket, hanem anyagilag is, mert a fenyegető veszélyt csak úgy tudják elhárítani a zsidóság feje fölül, ha a választásokon ők győznek.

1126. o.

Tudom, ha a félelemmel és hamisításokkal megterhelt, kezdeti időben a zsidó magyar vagy magyar zsidó barátaim közül egyetlen komoly szavú is föláll és csak annyit mond: szerencsétlen megoldás a külföldi sajtó nehéztüzérségével lövetni a magyarokat, én elmegyek ehhez az emberhez, hogy megöleljem és valószínű, hogy soha többé nem írok le figyelmeztető mondatokat zsidók és magyarok megkeseredett viszonyáról.

A mélypont

Válasz Kertész Ákos nyílt levelére

Kedves Ákos,

a mai naptól kezdve történhetik velem bármi, az elmúlt két hét akkor is az életem mélypontja marad. Lidérces szeptembervég, nagy belső sár 1160. o.gulásokkal s olyan forgószelekkel a mellkason belül, amelytől évtizedes barátságok dőltek ki a helyükről gyökerestül. A botrány kirobbantója letagadhatatlanul én vagyok, vagy némi Adys utánérzéssel szólva, a rajtam is átsöprő Sors, a kínos következményekért azonban már nemcsak nekem kell vállalnom a felelősséget. Nem tudom, mi jön még holnap vagy mi jöhet fél év múlva, de az első bírálóim után napokig azt gondoltam, hogy el kell némulnom, s kőfalat emeltetnem a szám elé.

A Te, Magyar Nemzetben megjelent nyílt leveled hangja zökkentett ki ebből a magam ellen forduló bűntudatból. Te nem rágalmazni és zsarolni kezdted, mint jó néhány pályatársam, aki kilépett miattam az Írószövetségből, s pisztolyt se küldtél újságpapírba csomagolva, hogy lőjem főbe magamat, hanem azt üzented: hagyjuk már abba a zsidó–magyar kérdés borzolását és boncolását, mert fölösleges fájdalmat okozunk vele, de soraidban ott volt a biztatás, hogy mielőtt abbahagynánk, azért mondjam el én is a magamét.

Mennyivel más hang ez, mint azoké, akik rögtön baltacsapásokkal filozofálnak! Tudom, hogy vannak olyan területei az életnek és a halálnak, amelyeknek a szenvedés húzta meg a határát.

Ilyen terület a tragikus zsidó sors is. Örökös gyásszal és szomorúsággal körülkerített. Vészkorszakokat megélt ország. És ennek az országnak a status quóját nem lehet megbolygatni.

Csakugyan nem lehet?

Csakugyan!

Még akkor is, ha az ember tudja, hogy nemcsak az élet kényszerül folytonos újrakezdésekkel megújítani magát, hanem az emlékezet és az ember igazságösztöne is?

Még akkor is!

Összeránduló gyomorral a francia moralistára gondolok: Albert Camus-re. Ezt írja egyik tanulmányában: „De a görögök sose mondták, hogy nem szabad áthágni a határt. Azt mondták, hogy van, és aki át merészeli lépni, arra könyörtelenül lesújtanak.”

Én most itt tartok, kedves Ákos.

De bevallom Neked, még ebben az állapotomban sem cserélnék azokkal az elegáns szellemekkel, akik ahelyett, hogy bajt keverő írásom miatt, mondjuk, a barátság nevében cefetül lehordanának, fölényesen leváteszeznék, ami az én magyar szótáramban korpás lelkű prófétát, vadhazafit jelent.

Hogy miért nem cserélnék velük? Azért, mert ha egy halálosan fontos kérdés érintése olyan magasfeszültségű szikrákat vált ki, mint amilyenek fölgyújtották most közéletünket, akkor addig kell a szellemi emberek körében beszélni róla – akár sziszifuszi eltökéltséggel is –, amíg a nyomasztó igazságok nem semmisülnek meg a felismeréseinktől.

A legtöbb bírálóm – köztük Te is, Hanák Péter is – két végzetes tévedést hány a szememre. 1161. o.

Bevallom, mindkettőt jogosan. Még akkor is jogosan, ha a helyreigazításuk szövegében az erős szálak mellett majdnem annyi foszlékony szála bukkanhattam, mint ők az enyémben.

Azzal kezdem én is, amivel te kezded keserűen: a zsidók és a magyarok szellemi-lelki

összeforradásának a Vészkorszak utáni megszűnésével. Ezt írod: „Jól látok, Sándor, jól olvasok? Szóval Auschwitzért cserébe, engeszteléseképp a pokoljárásért sújtsa a már megmaradtakat örök kiátkozás? Nem hisszük már el nekik, hogy asszimilációjuk őszinte lehet?”

De igen! Levendel László barátom élete, életműve, minden mozdulata, reflexe szinte szimbolikus életként igazol Téged. László – háta mögött némi kórboncnoki tapasztalattal – szanitécként kínlódja végig a cservenkai s a bori munkaszolgálatos tábor hónapjait, az erőltetett menet halálos vánszorgását, a kisebesedett lábak, lelkek, a kisebesedett levegő minden irtózatát és amikor hazaér, úgy dönt, hogy ő ennek a megbetegített, szerencsétlen magyar népnek az orvosa akar lenni. S az is már több, mint ötven éve!

A katarzisból ő a szeretetbe, a megértésbe, az emberfeletti vagy inkább emberi megbocsátásba tudott átlépni. Mint ahogy apád és sokan mások a szenvedő józanságba és tárgyilagosságba. Gondolom, az ő Vészkorszak utáni asszimilációjuk épp azáltal vált újra természetessé és teljessé, hogy belső konfliktusaik közben zsidó tudatuk valóságát is épen megőrizhették.

De el lehet-e várni a megalázottaktól, a kitaszítottaktól, a tömegsírok ledobhatatlan terhével hazaérkezőktől, hogy úgy gondolkodjanak a nemzetről és a hazáról, mint az elpusztított Radnóti, mint Levendel vagy mint az édesapád?

Nem lehet! A szörnyűségek túlélése utáni történelmi másnapon én még a bosszúállás beteges föllobbanását is megértem, noha elítélem. A nyers és a közvetett bosszúállást egyaránt, hisz akitől olyan abszurd módon veszik el a szülőföldjét, miként a zsidóságtól, mért ne választhatná helyette otthonául akár a gyűlöletet is? Azt az álcázott keskeny földsávot, amelyre egy eltévedt rossz pillantás miatt bármikor vissza lehet húzódni.

Ákos, az én személyes tapasztalataim szerint a Vészkorszak utáni asszimiláció nemcsak olyan volt, mint amilyennek leírod, hanem sokféle. Némely esetben képlékeny, határozatlan, távolságtartó, görcsös, rejtekező, színlelő. Sőt ennek a háború utáni asszimilációnak olyan változatai is kialakultak, amelyekben az érzelmi disszimiláció lehetősége szervesen beletartozott. Nehogy félreérts, ezt én nem szemrehányásként mondom. Ellenkezőleg: rossz kedvből. Mert ezt a fajta lelkiállapotot én az ember szomorú szabadságának gondolom; az eldöntetlenség csapdájának.

A fenti gondolatsort követve most Neked ismétlem meg újra kifogásolt tételemet: a Vészkorszak után nem azért szűnt meg az asszimiláció mindkét felet gazdagító lehetősége, mert a „mélymagyar” vagy a „mély 1162. o.besenyő” Csoóri ezt sokaktól önkényesen megtagadja, hanem azért, mert a két-három koalíciós év nyűglődései után hosszú időre maga a nemzet is megszűnt. Elveszítette tudatát, ellenálló reflexeit. Ugyan mihez lehetett volna itt jó lélekkel asszimilálódni? Az internacionalizmushoz? A Párthoz? Rákosiékhoz? Az ÁVO félelmet keltő szelleméhez? Mihez? A bűnösnek nyilvánított magyar néphez? Egyszerre Kölcseyhez, Adyhoz és a Sarlóhoz és a Kalapácshoz? Lukács Györgyhoz és a szerepéből kiesett Veres Péterhez? Bibóhoz persze lehetett volna. Csak ki kellett volna százezer példányban adni például az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem című tanulmányát és a zsidókérdésről írt katartikus munkáit.

Ezzel talán elkezdődhetett volna a szétesett nemzet megteremtése. De a megtisztulás és a kiengesztelődés helyett a bemocskolódás folytatódott. S a Bibóban kifejeződő „nemzeti szellemet” mint káros taktikát és stratégiát Bibóval együtt félrelökték. S valamiképp hasonló történt Illyéssel is. A magyarság lelkiállapotát és egzisztenciális tragédiáját legeszelősebben – ugyanakkor a legtisztábban! – Illyés verse: az Egy mondat a zsarnokságról fejezi ki. Sajnos, ezt a verset is csak az ötvenhatos forradalom szabadította ki az asztalfiókbörtönéből.

Szekfű azt írja, hogy nemzeti önismeretünk a dualizmus korában állt a legalacsonyabb szinten. Kár, hogy Szekfűnek nem volt alkalma később helyreigazítani történelmi véleményét.

Az ég szerelmére, Ákos, az asszimiláció elmaradásának a fölemlegetésével mért sértettem én meg a zsidóságot? Nem tagadhatjuk le, hogy a negyvenes évek végén, az ötvenesek elején – érthető módon – tömegeiben jobban asszimilálódott a marxizmushoz, a kommunizmus ideológiájához, mint a földbe taposott nemzet szelleméhez. Kivételekre persze, hála istennek, mindenkor hivatkozhatunk.

Ha rosszul emlékszem, vagy ha rosszul gondolom – győzz meg! Szerintem a zsidóság egy részét – a hétköznapi élet eseményein túl – az ötvenhatos forradalom forrasztotta össze a magyarsággal. És fordítva is! Sose felejtsem el október 23-ika estéjét: ott állt a tüntető, a Nagy Imrére váró tömeg a Parlament előtt, amikor a nyolc órakor kezdődő Gerő-beszéd hallatán egy ismeretlen „forradalmár” zsidózni kezdett. Egyszerre öten ugrottunk a torkának.

Az ötvenhatos összeforradás történelmet teremtett Magyarországon és a világon is. A vértanúk és a börtönbe kerülő társaink valami olyasmit rendeztek el, aminek újszövetségi könyvét Bibó írta meg, jó évtizeddel ezelőtt.

Nem, megint nem fogalmaztam elég pontosan. Az ötvenhatos összeforradás „főpróbája” már ötvenháromban lezajlott, a júniusi kormányprogramot előkészítő küzdelmekben. Sok zsidó származású értelmiségi párttagunk morális önvizsgálatával, a magyarság nevében először végezte el a Rákosi-Gerő korszak részleges, de nyilvános kritikáját. Élénken emlékszem ma is azokra az életveszélyes napokra, amikor Benjámin 1163. o. László, Déry Tibor, Háy Gyula, Örkény István a párthoz fűződő viszonyukat a nemzethez kötődő hűségükkel cserélték föl.

Tudom, hogy ezután a történelmi pillanat után nekem is úgy kellene gondolkodnom, mint ahogy Te gondolkodsz vagy Esterházy: kész, vége, zsidó–magyar kérdés nincs. Még akkor sincs, ha lehetne.

Van bölcsesség, amely így óvja magát és az életet. Jó volna végre megtanulni. Ez a bölcsesség azonban sokkal inkább a mélylélektanból, nem a történelmi helyzetekből következik. Ugyanis az „ötvenhatos asszimilációs pillanat” után, még a fegyverropogás napjaiban elkezdődött az érzelmi és a politikai disszimiláció. A zsidó származású polgártársaink egy része, mint annyi nem zsidó kommunista – nyilván önvédelmi ösztönből – a szovjetek mellé és Kádár mellé állt. Azzal nyugtatva magát, hogy így a jobb, mert ki tudja, vajon milyen szörnyűséget okozhatott volna a győztesek nacionalizmusa.

Elképzelem, hogy az arcod megint belerándul a mondatomba, hisz nemcsak forradalmárok és ellenforradalmárok között húzok vonalat, hanem zsidók és magyarok között is.

Szeretnék meggyőzni arról, hogy ezt a rögeszmés szétválasztást nem én találtam ki. Évtizedeken át rám kényszerítették. Emlékezz csak arra a hetvenes évek elején lezajlott írószövetségi vitára, amelyen a népességfogyás és a kisebbségi magyarság ügyei mellett, a nemzet szellemi és erkölcsi züllését is négyen-öten fölemlegettük, támadva a politikai hatalmat, néhány olyan befolyásos személyre is kitérve, mint E. Fehér Pál, Pándi Pál és Rényi Péter. Az eredmény? Másnap tele volt a város azzal, hogy fölléptek az új antiszemiták, az új népiek az Írószövetségben. Nagy László, Sánta Ferenc, Fekete Gyula, Czine Mihály és Csoóri.

Szerencsére Eörsi Istvánnal, Konráddal, Veled, másokkal legyinteni tudtunk ezekre a rágalmakra. Legyinteni és együtt dolgozni a Kádár-rendszer lassú lebontásában. A 77-es Charta aláírásától kezdve a Bibó-émlékkönyv megszerkesztéséig, Monortól Lakitelekig, szinte minden ellenzéki megmozdulásban részt vettem. Semmi sem volt természetesebb, minthogy Donáth Ferencsel, Vásárhelyi Miklóssal, Kis Jánossal, Mécs Imrével egy levegőt szívjak, s ugyanannak a gondolatnak a kimunkálására fordítsam az erőmet, mint ők.

Kapaszkodj meg, most olyasmit árulok el Neked, amit még nem vallottam be senkinek: az eszem, a természetem, az érdeklődésem, az urbanitástól megérintett vonzalmaim alapján egy eszményi szabad demokrata táborban lett volna a helyem. Mert ahogy irodalomban is mindig jobban izgatott, amit nem ismertem, ami más volt, mondjuk az úgynevezett kortárs népiek világa helyett Pilinszkyé, Nemes Nagy Ágnesé, Orbán Ottóé, a politikában is éreztem hasonlót. Akkor pedig jogosan kérdezheted: hogyan és miért sértettem őket vérig az ország-világ színe előtt? Féltékenységből? Irigységből? Dühből? Politikai perverzitásból?

Kétségbeesésemben!
1164. o.

Az egyre elfajuló magyar politikai állapotok miatt. Azt hajtogattuk még egy éve is, hogy a szabadság élménye nélkül képtelenek leszünk gyökeres változásra. És most tessék: itt vagyunk, szabadok vagyunk, tartós jogokat alkotunk Magyarországnak, amely közben esik szét bennünk, alattunk, körülöttünk. Micsoda könnyörtelen és ismerős meghasonlás!

Nézz a szemembe Ákos, okozhat-e egyetlen írás olyan földindulást, mint amilyent az enyém okozott, ha a szavakban működő vulkánok mélye nyugodt? Ugye, hogy nem? A naponta megjelenő három-négyezer tárgyilagos, vagy fölingerelt cikk mind elfért a szeptemberi ég alatt, az enyém viszont mindenestül ránk rogyasztotta az eget. Hogy lehet ez? A lepkék közé vegyülve talán démonok szálltak meg ott a kertben? Gatyás és bamba démonok? Fajgyűlölők? Nem lehet, hogy inkább a társadalomban, a közéletünkben halmozódtak föl kibeszéletlen démoni indulatok? Ne felejtjük el, hogy itt, ebben az országban, az érzelmeiben, a múltjában, az ízlésében megsértett ember készítette elő a mostanra kialakuló történelmet. Érthető hát, ha válságos helyzetben ezek a sérelmek fölizzanak.

Az igazi bajt én abban látom, hogy nincs kohéziós erő ebben az országban. Olyan erő, amely a lelkek molekuláit egy-egy kivételes napnál hosszabb ideig is össze tudná tartani. Az erdélyiekért

rendezett tüntetésen és Nagy Imréék temetésén még együtt voltunk. Aztán szétestünk újra. Ne hidd, hogy ezeken az összehozó napokon illedelmesen hazudtunk egymásnak. Nem. Csupán ennyire futotta egyre fogyatkozó erő- és bizalomtartalékainkból.

Némelyek azzal vigasztalnak, hogy a kohézió, az egybetartozás hiánya most természetes állapot, mert a demokrácia előbb megoszt bennünket, hogy utána egyesíthessen. Örömmel elfogadnám ezt a tetszetős utópiát, ha pár napja nem azért fenyegetne szellemi lincshangulat, mert a sokféle különbség, elkülönülés sorában a zsidóság és a magyarság közt fölfedezhető lehetséges különbségről próbáltam beszélni.

Ákos, én minden érintett, zsidó származású magyar polgártól nyilvánosan bocsánatot kérek, ha magyarságában megbántottam, de akkor nyelvileg és fogalmilag segítsetek nekem, hogy ezt az egész taburendszert a mélylélektan borzalmaitól elszakítva, tisztába tehessük. Kertész Imre, akit minden kioktató indulata ellenére továbbra is becsülök, ezt írja ellentmondást nem tűrő logikával: „»zsidóság«: ilyesmi természetesen – eltekintve a statisztikai címszótártól – nem létezik”. Nem értem, mért baj az, ha létezik? A szeptember 17-i Kurírban Szabó Miklós viszont így nyilatkozik: „...Természetes ezek után, hogy a Rákosi-rendszer politikai garnitúrájának több mint a fele zsidó származású volt, hiszen Rákosiék számára ők voltak a megbízhatók... '56 után az újra kiépülő apparátusban a zsidóság (az én kiemelésem Cs.S.) már nem szerepelt felülreprezentáltan. Egy terület maradt s ez a terület éppen napjainkban válik politikai harc színterévé: a sajtó, az újságíró társadalom. Ma a 1165. o.»zsidókérdés« tulajdonképpen újságírókérdés, s akik ebbe nem akarnak beletörődni, azok ezt az újságírógarnitúrát mindenestül le akarják cserélni.”

Mit tehetek én az ilyen jogos, de homlokegyenest eltérő fogalomhasználat zavarához hozzá? Legfőljebb azt, amit a francia filozófus Michael Foucault mondott az igazságról: „...hogyan lehetséges az, hogy az igazság oly kevésbé igaz?”

Kedves Ákos, már a huszonhatodik oldalt kezdem el körmölni kézzel és még a legkényesebb állításomról egyetlen szót sem szóltam. Arról, hogy a zsidóság megpróbálja asszimilálni a magyarságot. Természetesen nem biológiailag, mint ahogy sokan értették, hanem tudatilag.

Nagyon kérek, hallgass végig türelmesen. Itt – meg-megroggyanó lábbal – több lépcsőre kell föllépdelnem egymás után.

Hadd kezdjem ezt a lépegetést egy személyes megjegyzéssel. Ismét Camus-t idézek. Azt írja, hogy „a kétségbeesés nem tény, hanem állapot...” Igen, az. Mégpedig a magam ellen fordítható bűn állapota. Így amit a tudat lehetséges asszimilálásáról írtam – a politikai nemzet megteremtésével kapcsolatban! –, csupán az én számomra jelenthet kudarcélményt, a zsidó tudattal is élő személy számára még siker és dicsőség is lehet. Szabó Miklós főntebb idézett szövege nem zárja ki az én kétségbeesésem okait.

De lépünk eggyel magasabbra. Rossz módszerrel ugyan, de utaltam rá, hogy engem a kultúrában történő asszimiláció nemhogy zavar, egyenesen izgat is! Költészetben, festészetben, zenében sose éreztem ellenkezést. Jöjjön Eörsi, Konrád, Nádas Péter vagy Radnóti Sándor, gyere Te, boldogan kitárom magamat Nektek. A nemes hatástól mindenkor

meg tudtam részegülni.

Van azonban az életünknek egy rejtett dimenziója, amelyet – különösen ebben a leromlott állapotunkban – védenünk kell: a nemzet, a nemzeti tudat, a magyarság önvédelmi ösztönének a hagyománya. Beszéljünk tisztán: Tőled, Fejtőtől, Mezei Andrástól, Kende Pétertől és még számtalan más, hozzájuk hasonló értelmiségitől egyáltalán nem féltem. Sőt elvárom tőlük, hogy segítsenek. De attól a szinte ösztönös gondolkodásmódtól, amely magától a nemzet fogalmától is idegenkedik, sőt valamilyen hamis európaiság fölényével legyint rá, bizony-bizony féltem. Te is tudod, hogy a 45 utáni Magyarországon kivételes előjogokkal kialakult egy „politikai nemesség”, amely a régi nemesség történelmi szerepének a fonákjaként az elnemzetietlenítést tartotta feladatának. Sajnos ezzel olyan roncsoló hagyományt teremtett meg, amely az oktatástól kezdve a kultúrán át a sajtóig, a televízióig máig is hat. Épp egy olyan nyomorult országban, ahol annyira elsivatagosodott a tudat, hogy a hetvenes években a főiskolára jelentkező diákok még azt sem tudták, milyen nyelven beszélnek a székelyek. A szabad demokraták egyik hangadó személyisége könyvet is ír arról (Idola Tribus – Törzsi bál 1166. o.vány), hogy a nemzeti érzés a liberális demokraták szemében fogyatékoság, valamiféle barbár örökség. Ráadásul veszedelmes is.

Ha biológiailag erős nép volnánk, s nem apadó, a fejem se fájna. De minket nem a biológia, hanem a tudat segíthet át a mostani idők roppant veszélyes szakadékain.

Egy ilyen levél alkalmatlan műfaj arra, hogy a magyarság érzelmeit támadó vádakra válaszoljak. Érvelés helyett inkább csak szomorkodom. Egyik ismerősöm tavaly októbertől máig több mint négyszáz olyan cikket gyűjtött össze, amelyben bennfentes és művelt újságírók ostoroznak bennünket „nacionalizmusunk” miatt. Mit akart Ady a dualizmus korában? Fölbreszteni a magyarban a magyart! És Széchenyi egy századdal előbb? Visszamagyarosítani a magyarokat! A negyven éven át tartó tudat-, érzelem-, stílus-, hagyománypusztítás után talán Széchenyit s Adyt kellene követnünk ma is, nem a gúnyolódó újságírók s politikusok tudatzüllesztő szövegait. Irónia és gúnyolódás még eddig sehol se teremtett nemzeti egységet.

Kedves Ákos, félek attól, hogy ez a nyílt levél nemcsak zaklatott, de nagyon töredékes is. Golyózáporban születhetnek új igazságok, de új megfogalmazások alig. Az ember ilyenkor nem ér rá fölnézni az égre, hogy szavainak távlatot teremtsen. Ez a mostani válaszom inkább csak vázlat lehet egy sokkal több érvet, sokkal több gondolati és érzelmi drámát hömpölygető esszének, hisz a zsidóság Vészkorszaka mellé más huszadik századi poklok is odasorakoznak. És, úgy tetszik, a valóságot ma már csak a másik szenvedését is megértő ember értheti meg.

Köszönöm, hogy megszólalásod alkalmat kínált néhány gondolat megfogalmazására. Külön köszönöm leveled emberhez és íróhoz méltó hangját.

Budapest, 1990. október 4.

Baráti kézzszorítással,

Sándor